

Ч. Азімов, член-кореспондент АПрН
України

Здійснення самозахисту в цивільному праві*

Існує низка заходів захисту суб'єктивних цивільних прав. У радянський період вони здійснювалися державними і громадськими організаціями шляхом попередження порушень або відновлення охоронюваних законом прав¹. Цим самим встановлювалася прерогатива державних і громадських організацій в охороні прав громадян. Останні мали можливість тільки звернутися до правозастосовних органів за захистом суб'єктивних цивільних прав у разі їх порушення.

В умовах ринкової економіки такий захід захисту виявився недостатньо ефективним, оскільки для його здійснення необхідний певний проміжок часу (подання позову до суду, скарги до адміністративного органу, їх розгляд, винесення рішення, організація виконання тощо), тоді як обставини досить часто вимагають негайного реагування на допущене порушення. За таких умов зростають роль і значення самозахисту.

Під самозахистом розуміють дії фізичних і юридичних осіб, спрямовані на охорону цивільних прав і охоронюваних законом інтересів, які вчиняються ними самостійно без звернення за допомогою до державних та інших уповноважених органів.

Свою легітимацію самозахист одержав у ст. 18 ЦК, в якій закріплюється право особи на самостійний захист своїх прав від порушень і протиправних посягань. Об'єктом самозахисту є суб'єктивні цивільні права.

У літературі існують дві точки зору на взаємозв'язок самозахисту і суб'єктивного цивільного права. Одні автори стверджують, що самозахист є складовим елементом самого суб'єктивного права поряд з правом на власні дії і вимогами певної поведінки від зобов'язаних осіб². Інші вважають, що самозахист — це самостійне суб'єктивне право, яке існує у вигляді правової мож-

* У статті використані норми проекту ЦК України.

¹ Див.: Советское гражданское право. — М., 1983. — С. 95.

² Див.: Советское гражданское право. — Х., 1983. — Ч. 1. — С. 248.

ливості, що виникає лише в момент його порушення або оспорування¹. Слід погодитися з З. Ромовською, на думку якої, якщо суб'єктивне право може функціонувати без якого-небудь компонента, то воно не складає сутності суб'єктивного права, а є стосовно останнього явищем самостійним².

Самозахист може бути реалізований як в речевих, так і в зобов'язальних відносинах. Г.Свердлик і Е. Страунінг виділяють такі загальні ознаки самозахисту: 1) виникає у разі порушення цивільних прав або його реальної загрози; 2) здійснюється в односторонньому порядку (тобто особою, права якої порушені, без звернення до компетентних органів); 3) здійснюється лише у формі дій; 4) можлива реалізація конкретного заходу самозахисту має бути передбачена у законі або договорі; 5) дії при самозахисті спрямовуються на забезпечення недоторканності права, припинення порушення, ліквідації наслідків; 6) можливе наступне оскарження дій особи, яка самостійно захищає своє цивільне право, до компетентних органів³.

В основному зазначені ознаки розкривають зміст самозахисту, але деякі з них потребують уточнення. Так, самозахист неможливий у разі «реальної загрози», оскільки шкода, наприклад, в умовах необхідної оборони може бути заподіяна тільки за наявності злочинного посягання і в процесі його вчинення. Цей висновок підтверджується правилами ст. 18 ЦК, відповідно до якої заходи самозахисту повинні відповідати праву, що порушене, та характеру дій, якими це право порушене. Можливість оскарження дій особи, яка здійснила самозахист, до компетентних органів не є характерною ознакою самозахисту, оскільки цим правом володіють громадяни й при інших порушеннях їх прав. На думку М. Корабльової, характерними ознаками самозахисту є:

1) коли самозахист суб'єктивного права вже відбувся чи триває або (у деяких випадках) проти наявного посягання на права та інтереси уповноваженої особи;

¹ Див.: Крашениников Е. А. Структура субъективного права и права на защиту. — Ярославль, 1977.

² Див.: Ромовская З. В. Защита в советском семейном праве. — Львов, 1985. — С. 11.

³ Див.: Свердлык Г. А., Страунинг Э. Л. Понятие и юридическая природа самозащиты в гражданском праве // Сов. государство и право. — 1988. — № 5. — С. 17–24.

2) обстановка (обставини, місце і час) виключають у нішній момент можливість звернення за захистом до державних компетентних органів або, хоча це і не виключає звернення за судовим захистом, особа, право якої порушене, обирає більш оперативні заходи;

3) здійснюється силами самого потерпілого (суб'єкта, чие право порушене), що, звичайно, не виключає товариської взаємодопомоги і сприяння у здійсненні захисту (проти посягань) з боку інших осіб або участі юридичної особи;

4) не повинен виходити за межі дій, необхідних для припинення порушення, і має відповідати порушенню¹.

Викликає сумнів правомірність вказівки на те, що самозахист здійснюється правомірно тільки за відсутності можливості звернутися по захист до компетентного державного органу. Ця ознака встановлює «вторинний» характер самозахисту, тоді як вона є самостійним видом охорони суб'єктивного цивільного права.

Вважаємо, що характерними ознаками для самозахисту суб'єктивних цивільних прав є:

- факт порушення суб'єктивного цивільного права;
- законом або договором передбачені заходи, якими уповноважена особа має право скористатися для безпосереднього впливу на порушника;
- здійснюється силами самого потерпілого;
- застосовувані заходи не виходять за межі необхідних дій для припинення порушення і повинні відповідати йому.

Підставою для самостійних дій можуть бути злочинні посягання, адміністративні та цивільні правопорушення. Останні повинні бути реальними, а не удаваними, а також наявними, вже розпочатими, крім того, дії потерпілого мають розумно співвідноситися з інтенсивністю нападу.

Заходи самозахисту визначаються характером означених правопорушень і природою цивільних прав, що порушуються.

Так, при необхідній обороні і крайній необхідності заходи самозахисту встановлені статтями 15, 16 КК України. Відсутність у законі вказівок на цивільно-правові заходи пояснюється їх однопорядковим характером з діями, які регулюються кримінальним правом², або неможливістю врахування

¹ Див.: *Кораблева М. С.* Защита гражданских прав: новые аспекты // Актуальные проблемы гражданского права. — М., 1949. — С. 88–89.

² Див.: *Советское гражданское право.* — Л., 1971.

всіх обставин, що зумовлюють здійснення необхідної оборони і крайньої необхідності¹. Передбачені статтями 15, 16 КК заходи можуть бути застосовані в момент порушення. Використання їх після того, як напад або загроза заподіяння збитків відпали, розглядається як перевищення допустимих меж захисту.

Слід звернути увагу на те, що цивільне законодавство інших країн визначає міри захисту. Так, § 229 німецького Цивільного уложення (НЦУ) встановлює, що з метою самопомоги уповноважений має право вилучати, знищувати або пошкоджувати яку-небудь річ, затримувати особу, запідозрену в бажанні зникнути, долати опір тощо.

Можливо, що між порушенням і відновленням суб'єктивного цивільного права потерпілого лежить певний проміжок часу.

За таких обставин заходи самозахисту здійснюються власником або добросовісним набувачем шляхом активних дій. Так, ст. 406 ЦК встановлює, що у разі втрати особою майна до набуття нею права власності на нього за набувальною давністю володіння володілець не може вимагати його від власника або добросовісного набувача. Заходи самозахисту, які має право застосувати власник або добросовісний набувач для повернення свого майна, законом не визначені. Видається, що вони можуть бути такими, якими користується володілець за німецьким цивільним правом. Так, § 859 НЦУ встановлює право останнього силою відібрати рухому річ у особи, яка вчинила самоправство, у тому разі, коли порушника застали на місці або виявили по свіжих слідах. Володілець земельної ділянки, позбавлений її, має право негайно усунути порушення.

Період можливого вилучення у особи майна до набуття нею права власності на нього на підставі правил про набувальну давність (5 років для рухомого і 15 років для нерухомого майна) не виправдано тривалий. За цей час майно може неодноразово реалізовуватися, що може негативно позначитися на правах його безпосереднього володільця. Інакше вирішує це питання § 862 НЦУ, відповідно до якого подання вимог не допускається, якщо майно було одержане протягом року, що передує порушенню.

Самозахист повинен здійснюватися уповноваженою особою. Закон не встановлює коло осіб, які мають право на само-

¹ Див.: *Кораблева М. С.* Вказ. праця. – С. 97.

захист своїх суб'єктивних цивільних прав. Отже, самозахист мають право здійснювати як фізичні, так і юридичні особи, права котрих порушено.

Як вже зазначалося, ознаки самозахисту в умовах необхідної оборони закріплені в ст. 15 КК, офіційне тлумачення якої наведено в постанові Пленуму Верховного Суду України «Про практику застосування судами законодавства, яке забезпечує право на необхідну оборону від суспільно небезпечних посягань»¹. Однак статті 15, 16 допускають можливість захисту особою поряд з належними їй правами також прав та інтересів інших осіб, суспільства і держави від злочинних посягань. Чи можна за таких обставин розглядати дії особи як самозахист? Видається, що самозахист має місце в умовах, коли особа захищає свої порушені права, в усіх інших випадках вона є захисником інтересів інших осіб. Останнє підтверджується правилом, встановленим ст. 18 ЦК. Особа має право на захист своїх прав, а не прав будь-яких інших осіб. У літературі висловлена думка про можливість реалізації самозахисту шляхом використання товариської взаємодопомоги². Ця пропозиція не безспірна, оскільки у цьому разі самозахист перетворюється на колективний захист порушених прав.

У зобов'язальних (договірних) правовідносинах заходи самозахисту одержали назву «заходи оперативного впливу». Останні залежно від видів зобов'язань поділяються на заходи, пов'язані: із забезпеченням зустрічного задоволення, з виконанням зобов'язання за рахунок боржника, відмовою вчинити певні дії в інтересах несправного контрагента³.

Заходи впливу, які забезпечують зустрічне задоволення, визначені ст. 615 ЦК, котра встановлює, що кредитор, у якого знаходиться річ, яка належить боржнику, в разі невиконання ним в строк зобов'язання з оплати речі або компенсації кредитору пов'язаних з нею витрат або збитків має право утримувати річ до тих пір, доки зобов'язання не буде виконане.

Утриманням можуть забезпечуватися й інші вимоги кредитора, якщо це передбачене договором. Однак кредитор не має права користуватися утриманою річчю. У випадку не вико-

¹ Див.: Сборник постановлений Пленума Верховного Суда Украины. — К., 1995. — С. 19—24.

² Див.: *Кораблева М. С.* Вказ. праця. — С. 89.

³ Див.: *Гражданское право.* — М., 1998. — Т. 1. — С. 419—420.

нання боржником угоди кредитор може задовольнити свої вимоги за рахунок утриманої речі.

Це загальне правило закріплене в нормах, що регулюють конкретні угоди. Наприклад, внаслідок ст. 1077 ЦК комісіонер для забезпечення своїх вимог за договором має право утримувати речі, які знаходяться у нього і підлягають передачі комітенту.

Самозахист може бути реалізований і шляхом виконання зобов'язання за рахунок боржника, що передбачається ст. 640 ЦК. Відповідно до цієї статті у разі невиконання боржником зобов'язання виготовити і передати річ у власність або користування кредиторів, виконати для нього певну роботу або надати послугу кредитор має право виконати цю роботу своїми силами або доручити виконання зобов'язання третім особам.

Слід погодитися з думкою про те, що наявність у ЦК спеціальних норм, які наділяють кредиторів в окремих видах договірних зобов'язань правом утримання майна боржника, не означає, що в інших угодах кредитор означеним правом не користується¹. Право утримання має будь-який кредитор за винятком випадків, передбачених ч. 3 ст. 615 ЦК.

У літературі відсутня єдність поглядів на природу утримання. На думку В. Яковлева, це захід захисту прав потерпілої особи і, природно, несприятливий захід для правопорушника. Але тут немає ознаки санкції, тобто примусового порядку застосування, оскільки утримання здійснюється самим кредитором без примушування з боку держави. Звідси робиться висновок про те, що утримання не належить до числа примусових заходів захисту².

Видається, що дії з самозахисту є одним із заходів примусу, які держава делегувала фізичним і юридичним особам для захисту своїх суб'єктивних цивільних прав. Ці дії повинні здійснюватися у межах, встановлених законом, і відповідати змісту і характеру правопорушення. Так, не дозволено застосовувати заходи самозахисту, небезпечні для життя і здоров'я громадян, охорони навколишнього середовища. Не відповідає характеру і змісту необхідної оборони використання не-

¹ Див.: Брагинский М. И., Витрянский В. В. Договорное право (общие положения). – М., 1997. – С. 444.

² Див.: Яковлев В. Ф. Принуждение в гражданском праве // Проблемы современного гражданского права. – М., 2000. – С. 223.

розмірних заходів захисту або його інтенсивність і несвоечасність.

Перевищення заходів самозахисту тягне за собою відповідальність за заподіяну шкоду. Остання залежить від того, у сфері речевих чи зобов'язальних правовідносин допущено порушення. Так, при перевищенні меж необхідної оборони заподіювач зобов'язується відшкодувати збитки у повному обсязі або частково з урахуванням вини потерпілого.

У літературі дискусійним є питання про природу заходів самозахисту в речевих і зобов'язальних правовідносинах. У речевих правовідносинах, на думку деяких авторів, заходи самозахисту носять фактичний (фізичний)¹, а в договірних — юрисдикційний характер². Така диференціація пояснюється тим, що в умовах необхідної оборони і крайньої необхідності заходи самозахисту цивільним законодавством не встановлені, тоді як вони визначені нормами, які регулюють окремі види угод. З прийняттям загальної норми, яка регламентує самозахист (ст. 18 ЦК), заходи самозахисту набувають правового змісту.

Надійшла до редколегії 15.01.01

Є. Харитонов, професор ОдНЮА

Характерні риси Західної традиції приватного права

Насамперед слід зробити кілька вступних зауважень, що стосуються категорії «Західна традиція приватного права».

Поняття «традиція» у даному разі тлумачиться як правові цінності, категорії, інститути, норми, котрі протягом століть свідомо передаються від покоління до покоління³.

¹ Див.: Стоякин Г. Я. Меры защиты в советском гражданском праве. Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. — Свердловск, 1973. — С. 5—7.

² Див.: Гражданское право. — СПб., 1996. — С. 242—243.

³ Див.: Берман А. Дж. Западная традиция права: эпоха формирования / Пер. с англ. — М., 1998. — С. 22—24.